

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота

магістра

з теми: **«ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД СІМЕЙ, ЩО
ВИХОВУЮТЬ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ, В ІНКЛЮЗИВНО-РЕСУРСНОМУ ЦЕНТРІ»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
2 курсу, SoO2-M21z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Семкович Ірина Володимирівна

Керівник: **Буйняк М.Г.**,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри спеціальної
та інклюзивної освіти

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ БАТЬКІВ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ІНКЛЮЗИВНО-РЕСУРСНОМУЦЕНТРІ.....	7
1.1. Роль сім'ї у соціалізації та психофізичному розвитку дітей з порушеннями пізнавальної діяльності.....	7
1.2. Завдання та зміст психолого-педагогічного супроводу батьків в умовах інклюзивно-ресурсного центру.....	14
1.3. Форми та методи роботи з батьками дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в інклюзивно-ресурсному центрі.....	21
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ СТАНУ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ БАТЬКІВ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ІНКЛЮЗИВНО-РЕСУРСНОМУ ЦЕНТРІ.....	30
2.1. Опис методики експериментального дослідження.....	30
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	35
2.3. Методичне забезпечення психолого-педагогічного супроводу батьків, дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в інклюзивно-ресурсному центрі.....	42
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

В Україні інклюзивна освіта впроваджена нещодавно, тому багато питань, які стосуються її організаційно-методичних засад та практичної реалізації в умовах нашої країни, залишаються недостатньо вивченими. Однією із таких проблем є психолого-педагогічний супровід батьків дітей з особливими освітніми потребами (далі – ООП). Багато аспектів роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами ще вивчені недостатньо.

Поява в сім'ї дитини з ООП помітно позначається майже на всіх сферах життєдіяльності родини, що зумовлює потребу у комплексній психолого-педагогічній допомозі для батьків. Проблема виховання та розвитку дитини з особливими освітніми потребами стає надто складною для сім'ї, батьки опиняються в психологічно складній ситуації, наодинці зі своїми труднощами, що негативно позначаються на їхньому психоемоційному стані. Для розв'язання однозначної проблеми батьки потребують кваліфікованої допомоги фахівців, їхньої психологічної підтримки та надання методичних рекомендацій з питань виховання і розвитку дитини з особливими освітніми потребами.

В нашій країні одержати таку допомогу батьки мають можливість у різних типах закладів, проте першою установою, куди вони зазвичай звертаються є інклюзивно-ресурсні центри (далі – ІРЦ). Зважаючи на актуальність та недостатнє вивчення проблеми психолого-педагогічного супроводу батьків дітей з особливими освітніми потребами в умовах ІРЦ нами було обрано тему дипломної роботи магістра: «Психолого-педагогічний супровід сімей, що виховують дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності, в інклюзивно-ресурсному центрі».

Одним із завдань ІРЦ є психолого-педагогічний супровід батьків дітей з ООП. Сім'я та фахівці ІРЦ є партнерами, що мають спільну мету, спрямовану на корекцію порушень психофізичного розвитку дитини з особливими освітніми потребами та її соціалізацію. Партнерство з родиною

має вагоме значення для успішної реалізації корекційно-розвиткової роботи в умовах ІРЦ.

Особливої значущості набуває психолого-педагогічний супровід батьків дітей дошкільного віку з ООП, оскільки це дозволить сформуванню у батьків правильну позицію щодо виховання і розвитку дитини на більш ранніх етапах онтогенезу та вчасно розпочати корекційно-розвиткову роботу з дитиною.

Проблему психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами у своїх працях розглядали Ю. Бистрова, М. Буйняк, Л. Гречко, І. Дмитрієва, В. Коваленко, А. Колупаєва, І. Луценко, С. Миронова, Н. Софій, О. Таранченко, О. Чопік та ін.; проблема співпраці з батьками, які виховують дітей з ООП, досліджувалася такими вітчизняними науковцями як М. Бевзюк, М. Буйняк, З. Борисенко, А. Висоцька, О. Галян, Т. Ілляшенко, Т. Жук, С. Миронова, А. Шевцов, Д. Шульженко та ін.

Метою нашого дослідження є визначення особливостей психолого-педагогічного супроводу батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в умовах інклюзивно-ресурсного центру.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз літературних джерел з проблеми психолого-педагогічного супроводу батьків дітей з ООП в інклюзивно-ресурсному центрі.
2. Вивчити роль сім'ї в психофізичному розвитку та соціалізації дітей дошкільного віку з порушеннями пізнавальної діяльності.
3. Здійснити експериментальне вивчення стану психолого-педагогічного супроводу батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в інклюзивно-ресурсному центрі.
4. Розробити та апробувати методичні рекомендації та тренінгову програму, спрямовані на оптимізацію взаємодії фахівців-консультантів ІРЦ та батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності.

Об'єкт дослідження – психолого-педагогічний супровід батьків дітей з ООП в інклюзивно-ресурсному центрі.

Предмет дослідження – особливості психолого-педагогічного супроводу батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в інклюзивно-ресурсному центрі.

Методи дослідження: аналіз літературних джерел з теми дослідження; анкетування фахівців ІРЦ та батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності з метою з'ясування стану психолого-педагогічного супроводу батьків та його особливостей; бесіда, кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Елементи наукової новизни. Уточнено особливості психолого-педагогічного супроводу батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в інклюзивно-ресурсному центрі; набули подальшого розвитку практичні підходи щодо оптимізації взаємодії батьків дітей з ООП з фахівцями ІРЦ.

Практичне значення дипломної роботи магістра полягає у з'ясуванні особливостей психолого-педагогічного супроводу батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в ІРЦ, що дозволить диференційовано визначати зміст та методи співпраці з ними; можливості використання розроблених методичних рекомендацій та заходів для оптимізації співпраці з батьками.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Комунальної установи «Інклюзивно-ресурсний центр» Перегінської селищної ради. У ньому взяло участь 8 фахівців-консультантів ІРЦ, 25 батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності.

Апробація роботи. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювалися на науковій конференції студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. За результатами дослідження опубліковано статтю «Психолого-педагогічний

супровід батьків дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивно-ресурсного центру».

Структура роботи: дипломна робота магістра складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота містить 7 таблиць.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури з теми дослідження та проведення експерименту дозволяють нам зробити такі висновки:

1. Сім'я відіграє провідну роль у вихованні, розвитку та соціалізації дітей з порушеннями пізнавальної діяльності. Батьки, які виховують дитину з порушеннями пізнавальної діяльності перебувають в стані хронічного стресу, тривожності та розгубленості через наявність у їхньої дитини порушення у розвитку. У зв'язку із цим вони потребують допомоги та підтримки фахівців. Як свідчить практика, першою установою, куди звертаються батьки дітей з порушеннями пізнавальної діяльності по допомогу, є інклюзивно-ресурсні центри. Тому насамперед на фахівців-консультантів ІРЦ покладається завдання та відповідальність у забезпеченні кваліфікованого психолого-педагогічного супроводу батьків.

2. Інклюзивно-ресурсні центри надають цілий спектр діагностичних, корекційно-розвиткових та консультативних послуг дітям з особливими освітніми потребами. Одним із провідних завдань ІРЦ є психолого-педагогічний супровід батьків, зміст якого полягає в інформуванні батьків про особливості психофізичного розвитку їхньої дитини, наданні рекомендацій щодо корекційно-розвиткового впливу на дитину, консультативної допомоги з різних питань виховання й розвитку дітей з ООП. На теперішній час одним із завдань інклюзивно-ресурсного центру у роботі з батьками визначено надання батькам психологічної та консультативної підтримки в період дії воєнного стану. Важливість співпраці з батьками обумовлена необхідністю їхнього залучення до психолого-педагогічного супроводу дітей з ООП, однією з умов ефективності якого є активна участь батьків.

3. Результати проведено нами анкетування та бесід з батьками дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності засвідчили що переважна більшість батьків позитивно мотивовані до взаємодії з фахівцями-

консультантами ІРЦ та усвідомлюють її значущість. Батьки позитивно оцінюють стан співпраці з фахівцями ІРЦ, проте висловили побажання, щоб для них в ІРЦ було організовано різні інтерактивні заходи та надавалося більше інформації про особливості психофізичного розвитку їхньої дитини. Також варто відзначити пропозиції батьків щодо отримання ними консультативної допомоги для стабілізації емоційного стану в умовах війни.

4. Психолого-педагогічне вивчення стану психолого-педагогічного супроводу батьків в ІРЦ та визначення готовності батьків до співпраці показало загалом достатній його рівень. Це пояснюється тим, що батьки дошкільників, які звертаються в ІРЦ по допомогу, загалом усвідомлюють значущість надання корекційно-розвиткової допомоги дітям. Проте нами було виявлено й суттєві перешкоди, які заважають ефективному психолого-педагогічному супроводу батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності та фахівців-консультантів ІРЦ. Це зокрема:

- надмірний контроль батьками роботи фахівців;
- недостатній рівень компетентності батьків з питань виховання й розвитку дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності;
- у деяких батьків має місце неприйняття наявності порушення у розвитку їхньої дитини;
- не всі батьки ідуть контакт з фахівцями-консультантами ІРЦ та виконують їхні рекомендації;
- потреба батьків у наданні психологічної допомоги для нормалізації психоемоційного стану в умовах війни.

Також за результатами бесід, проведених з фахівцями-консультантами ІРЦ, було виявлено й такі бар'єри, які ускладнюють співпрацю з батьками:

- особистісні якості та установки, які заважають конструктивній взаємодії між батьками та фахівцями;
- приховування інформації про особливості розвитку дитини чи сімейне виховання;
- недостатня зацікавленість батьків перспективами розвитку дитини;

- впевненість батьків лише у своїй правоті;
- підвищений рівень тривожності батьків;
- часті зміни позицій батьків дітей з ООП щодо освітнього маршруту дитини;
- труднощі у взаємодії з неповними та неблагополучними сім'ями.

Результати експериментального дослідження засвідчили необхідність розробки психолого-педагогічного забезпечення для оптимізації взаємодії фахівців та батьків дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в умовах інклюзивно-ресурсного центру.

З метою покращення стану співпраці з батьками дошкільників з порушеннями пізнавальної діяльності в умовах ІРЦ нами було розроблено шляхи її оптимізації, а саме:

- ми розробили та впровадили в практику роботи інклюзивно-ресурсного центру методичні рекомендації для фахівців-консультантів ІРЦ;
- було розроблено та апробовано тренінгову програму, яка спрямована на покращення взаємодії фахівців та батьків; заохочення батьків до комунікації з фахівцями ІРЦ; підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків в вихованні, навчанні та розвитку дітей з порушеннями пізнавальної діяльності; формування позитивної мотивації щодо співпраці з фахівцями ІРЦ; покращення психоемоційного стану батьків.

Апробація тренінгової програми засвідчила її ефективність.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психолого-педагогічного супроводу батьків дітей з ООП в умовах інклюзивно-ресурсного центру. Перспективними напрямками дослідження вважаємо розробку різних інтерактивних заходів, спрямованих на покращення співпраці фахівців-консультантів ІРЦ та батьків дітей з ООП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрейко Б. В. Соціальні проблеми, що детермінують емоційні стани батьків дитини з порушенням розвитку // *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. № 2. С. 89-93.
2. Бернацька О.М. Психологічна безпека дитини: у пошуках «золотої середини» // *Дефектологія*. 2009. №6. С. 32-37.
3. Бондар К. Теорія і практика інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2019. 170 с.
4. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: курс лекцій. К.: МАУП, 2001. 96 с.
5. Буйняк М.Г. Психологічна готовність педагогів до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами: соціально-психологічний тренінг : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. 116 с.
6. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична Державна доповідь про становище сім'ї в Україні за підсумками 2001. К., Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. 144 с.
7. Галецька І.І. Психологічні проблеми сім'ї з неповносправною дитиною. // *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / За ред. С. Д. Максименка. К., 2001 Т. III, Ч. 3. 256 с.
8. Гаяш О. В. Співпраця закладу освіти з батьками дітей з особливими освітніми потребами як умова реалізації ідей інклюзії. // *Наук. часоп. Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2019. Вип. 38. С. 60-66.
9. Допоможемо батькам бути педагогами і психологами. Методичний посібник із досвіду роботи методиста-психолога З.Г. Короткої. Кременчук, 2008. 92 с.
10. Закусило О. Ю. Прикладні аспекти соціальної роботи з сім'ями, що мають дітей з особливими потребами. Сучасні проблеми навчання, виховання та інклюзії людей з особливими потребами. Львів, 2016. С. 76–82.

11. Засенко В., Прохоренко Л. Освіта «особливих» дітей: стратегія розвитку // *Рідна школа*. 2019. № 3–4. С. 48–52.
12. Іванова І. Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. К. : Логос. 2000. 188 с.
13. Ілляшенко Т.Д., Жук Т.В. Проблема психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Харківський осінній марафон психотехнологій 2019 : тези доповідей. URL: http://lib.iitta.gov.ua/717936/1/%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%8F%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%96%D1%83%D0%BA_2019_13-1-135.pdf
14. Інклюзивна освіта від А до Я : poradnik для педагогів і батьків / уклад.: Н. В. Заєркова, А. О. Трейтяк. Київ, 2016. 68 с.
15. Інклюзивна освіта: теорія та практика : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2012. 192 с.
16. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта від основ до практики : моногр. / А. А. Колупаєва, О. М. Таранченко. Київ : Атопол, 2016. 152 с.
17. Колупаєва А.А., Наконечна Л. М. Інклюзивне навчання: вибір батьків. Харків Ранок, 2018. 56 с.
18. Кузава І. Б. Інклюзивна освіта дошкільників, які потребують корекції психофізичного розвитку: теорія і практика : монографія. Луцьк : Іванюк В. П., 2013. 292 с.
19. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей: методичні рекомендації для соціальних працівників / Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна. К.: Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді Мін-ва України у справах молоді та спорту, Ін-т проблем виховання АПН України, 2005. 99 с.
20. Кизимович О. С. Соціально-педагогічна та психологічна допомога дітям і молоді з особливими потребами та їхнім батькам // *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2003. № 33. С. 103-109.

21. Кукуруза Г.В. Аналіз дитячо-батьківських відносин як складова міждисциплінарної оцінки розвитку дітей в системі раннього втручання // *Соціальна педіатрія* : Зб. наук. праць. К., Інтермед, 2005. Вип. III. С.289-291.
22. Лисенко Н. Педагогіка українського дошкілля : навч.-метод. пос. : у 2 ч. / Н. Лисенко, Н. Кирата. Івано-Франківськ, 2001. 134 с.
23. Литвиненко С. Я. Дитина і середовище : проблеми взаємодії // *Оновлення змісту та методів навчання і виховання в закладах освіти* : зб. наук. праць. Рівне : РДГУ, 2002. Вип. 22. С. 216–219.
24. Литовченко С. Діяльність ІРЦ у системі підтримки дітей з особливими освітніми потребами: актуальні питання. *Особлива дитина* : навчання і виховання. 2019. №4 (93). . 30-36 с.
25. Лук'янченко К. Роль сім'ї в процесі виховання та навчання дитини з особливими освітніми потребами // *Матеріали XXVI наукової конференції здобувачів вищої освіти «Історичний досвід і сучасність»: доповіді /* відп. ред. В. М. Букач. Одеса : ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. 2020. Вип. 39. С. 21-27.
26. Максименко Н. Л. Сенсорне виховання дошкільників з порушеннями слуху // *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4(1). С. 58-66 с.
27. Миронова С. П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності : підручник. Кам'янець Подільський : Кам'янець Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. 260 с.
28. Миронова С. П. Педагогіка інклюзивної освіти : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с.
29. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навчально-методичний посібник/ За заг. ред. М.А. Порошенко та ін. Київ : 2018. с. 252.
30. Островська К. Особливості психолого-педагогічної допомоги родині аутичної дитини // *Деадаптована дитина: напрямки*

психотерапевтичної та психокорекційної допомоги: матеріали обл. наук.-практ. конференції. Львів, 2004. 32 с.

31. Петренко С. М. Взаємодія з сім'ями вихованців з особливими освітніми потребами. URL: <http://svitppt.com.ua/vihovna-robota/vzaemodiya-z-simyami-vihovanciv-zosoblivimi-osvitnimi-potrebami.html>

32. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта : навчальний посіб. Київ : ТОВ «Агентство «Україна»», 2019. с. 300.

33. Практика взаємодії з батьками дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному просторі : метод. посіб. / уклад. : О. В. Коган та ін. Лисичанськ : ТОВ «ФОКСПРИНТ», 2021. 80 с.

34. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493-2022-%D0%BF#Text>

35. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne>

36. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі : навч.-метод. посіб. / А. А. Колупаєва, Е. А. Данілавічюте, С. В. Литовченко. Київ : Видавнича група «А.С.К.», 2012. 197 с.

37. Психологічний супровід інклюзивної освіти : підручник / [кол. авт.; за заг. ред. Т.О. Докучиної]. Кам'янець-Подільський, 2020. 172 с.

38. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами : навч.-метод. посібник / за заг. ред. А.А. Колупаєвої. Київ : ТОВ ВПЦ «Літопис-XX», 2010.

39. Розумова відсталість як педагогічна проблема : навчальний посібник / Мін-во освіти і науки України, НПУ імені М. П. Драгоманова. К. : Вид-во НПУ, 2007. 118 с.

40. Роль сім'ї у вихованні дітей з особливими потребами. URL: <https://sites.google.com/site/inkluzivnenavcannavukraieni/home/1-1-processtanovlenna-inkluziie-ta-inkluzivnogo-navcanna/osnoviinkluzivnoie-osviti/rol-sim-ie-u-vihovanni-ditej-zosoblivimi-potrebami>

41. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. Львів : Літопис, 2008. 334 с.
42. Савчук Л. Процес формування особистості дитини з особливими освітніми потребами на основі педагогічного дизайну В. О. Сухомлинського // *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 88-91.
43. Северенчук Н. Психокорекційна робота з матерями дітей з особливими потребами // *Дефектолог*, 2007. № 3. 14-15 с.
44. Співпраця фахівців та батьків дитини з ООП: основні засади ефективної роботи. URL: <https://vseosvita.ua/news/spivpratsia-fakhivtsiv-ta-batkiv-dytyny-z-oor-osnovni-zasady-efektyvnoi-roboty-5578.html>
45. Тарасун В. В. Соціально-емоційний розвиток дитини з аутизмом (до комплексної програми розвитку і навчання дитини з аутизмом) // *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Соціально-педагогічна. 2012. Вип. 19(2). С. 410-419.
46. Теоретичні та практичні аспекти розвитку педагогічної освіти в Україні. Матеріали II науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 4-5 вересня 2020 р.). Херсон: Видавництво «Молодий вчений», 2020. 100 с.
47. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посіб. / за заг. ред. проф. А. Й. Капської. К., 2000. 300 с.
48. Ткаліч Т. В. Робота з батьками при впровадженні інклюзії в загальноосвітні навчальні заклади // *Інтернет-журнал «Всеосвіта»* 2018 р. URL: <https://vseosvita.ua/library/robotaz-batkami-pri-vprovadzenni-inkluzii-vzagalnoosvitnih-navcalnih-zakladah-101377.html>
49. Удич З. Психолого-педагогічний супровід батьків дошкільника з особливими потребами / З. Удич // *Освітній простір України*. 2016. Вип. 8. С. 143-151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/opu_2016_8_27
50. Федорчук В. М. Соціально-психологічний тренінг «Розвиток комунікативної компететності викладача» : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. 240 с.

51. Фулей Т., Буруковська Н., Будниченко Т., Савченко Г. Методичні рекомендації для тренерів щодо розроблення та проведення тренінгів. Київ, 2016. 90 с.

52. Шевцов А. Г. Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров'я : монографія. Київ : НТІ «Інститут соціальної політики», 2004. 240 с.